

Naționalism și idee națională în producția de artă din timpul regimului Ceaușescu

Rezumat

Cercetarea de față are ca subiect ideea de națiune și identitate națională în arta produsă în timpul regimului Ceaușescu. Folosind analiza de discurs, urmărim cum sunt articulate definiția artei, relația acesteia cu puterea, rolul artistului și raportarea la canonul occidental – toate în raport cu identitatea națională. Pornind de la analiza lui Katherine Verdery despre epocă, identificăm în cadrul scenelor de artă două tabere adverse: cea care corespunde aparatului puterii (inclusiv grupul protocroniștilor) și cea alternativă (incluzând perspectiva europenistă. Pozițiile acestora sunt aparent antagonice, ele de fapt întâlnindu-se în urgența definirii identității românești în contextul geo-politic al Războiului Rece. În centrul necesității formulării unor răspunsuri la întrebările cine și cum este națiunea, găsim o preocupare acută pentru raportarea la Europa, aceasta din urmă reprezentând miza legitimării fiecărui grup.

Structurată în cinci capitole, lucrarea are ca miez al cercetării capitolele IV și V, cele dedicate studiului narațiunilor identității naționale în artă în perioada Ceaușescu cu un accent pus pe ceea ce în epocă și în perioada post-89 a fost considerat ca scena alternativă de artă. Cele două capitole centrale sunt însoțite de patru alte capitole ce au ca scop suportul teoretic al aparatului critic, schițarea genealogiilor intelectuale ce permit dezvoltarea narațiunilor identitare și o privire succintă asupra consecințelor de astăzi ale acestor narațiuni.

Primul capitol este o analiză a principalelor teorii și direcții din cadrul studiilor despre naționalism. Trecerea în revistă este operată critic cu scopul conturării unei proprii viziuni asupra ce este naționalismul, cum este el articulat și cum poate fi analizat critic în modul cel mai eficient. Această viziune ia ca repere critice fundamentale: a) abordarea post- și decolonială asupra naționalismului, potențată de critica feministă asupra studiilor despre naționalism; b) o atenție deosebită pentru specificitățile Europei de Est în configurarea proiectelor naționale; c) adoptarea metodei analizei culturale și discursive ca fiind cea mai potrivită pentru obiectul cercetării de față: narațiunile identității naționale în perioada regimului Ceaușescu. Astfel, găsim că distincția dintre naționalism cetățenesc/civic și cel etnic este una falsă, în care se repetă dihotomiile est/vest și că proiectul național este unul din proiectele fundamentale ale modernității occidentale purtând

caracteristica sa de bază, colonialitatea (Walter Mignolo). Vedem că proiectul național, în general, este un proiect complex ce mobilizează vieți și modelează subiectivități, cu scopul ralierei la modernitatea occidentală (Partha Chatterjee). Având în vedere necesitatea unei analize ce pornește de la modelarea subiectivității, recurgem la o metodologie ce identifică domeniul culturii ca un câmp central al modelării subiectivității în proiectul național. Importanța culturii va face ca figura intelectualului și a artistului să devină cheie în articularea și reificarea acestuia.

Următorul capitol – **capitolul al doilea** – este dedicat trasării unei genealogii intelectuale a ideilor dezvoltate în perioada decadelor șapte și opt. Pornind de la dezbaterile pașoptiste, trecând prin marea polemică a direcțiilor critică și modernistă (Iovinesciană), ajungând până în interbelic, metoda de analiză a acestei genealogii a fost urmărirea unor lucrări critice cheie ce abordează discursul național ca istorie intelectuală. De aici, am reparcurs texte și alte producții culturale cheie ale secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, punctând dezbateri cheie din sfera publică ce au ajuns să modeleze narațiunile identității naționale. Observăm aici, în întâmpinarea premiselor teoretice stabilite în capitolul precedent, că intelectualul est-european este central construcției naționale politice și subiective. Artistul este o figură centrală în arhitectura statului începând cu formarea sa. Astfel, funcția sa în proiectul modern al statului-națiune este una indispensabilă continuității acesteia. Această funcție poate fi rezumată astfel: intelectualul producător de cultură, artistul generic este un personaj ce mereu va avea ceva important de spus în orice moment critic al proiectului național, fiind chemat să confirme și să legitimeze propunerile puterii.

Observăm că discursul identitar național este central vieții culturale publice românești din secolul XIX și că, în cadrul proiectului național, în Europa, intelectualii și artiștii ocupă o funcție centrală (Victor Rizeșcu). Tot aici se conturează relația strânsă dintre putere și artă ca relație fundamentală în articularea proiectului statului-națiune și în configurarea relevanței artei și culturii, totul în cadrul Europei de Est. Imperativele colonialității ce decurg din necesitatea integrării în modernitatea occidentală, duc la dezvoltarea la sfârșitul secolului XIX a unor scenarii identitare recurente. Acestea le-am sintetizat ca fiind: formele fără fond sau problema importării unor idei occidentale fără o adaptare locală, ducând la pierderea identității; universul rural și ontologia etnică sau soluția identitară a lumii țărănești ca depozitară a unei cunoașteri unice și transcendente ce definește ființa națională; dizolvarea în istorie sau amenințarea permanentă a excluderii din istoria marilor civilizații și urgența inserării în aceasta.

Capitolul III investighează mai îndeaproape contextul social, cultural și politic al regimului Ceaușescu. Aici, m-am concentrat pe analiza relației dintre turnura naționalistă a regimului odată cu afirmarea Tezelor din Iulie și scenele culturale ale vremii. Parcurgând exegeza post 1990 despre natura regimului politic Ceaușescu, ajung a fi sceptică cu privire la anumite abordări (în general, ceea ce a ajuns a fi numită abordarea anti-comunistă) și a ne ralia la altele (Katherine Verdery,

Claude Karnoouh, Daniel Barbu). Pornind de la o schiță critică a curentului principal de abordare metodologică a perioadei Ceaușescu, observăm că miza naționalistă este centrală regimului. Ținând cont de concluziile precedente – proiectul național este fundamental o reificare a colonialității, figura artistului este centrală proiectelor naționale în Europa de Est – interogăm felul în care domeniul culturii își schimbă importanța în perioada dată. Astfel, reiese că acest domeniu devine foarte important pentru regimul post-1965 iar intelectualilor le este rezervată o funcție deosebită, dar deloc nouă. Regimul interpelează scena intelectuală în virtutea unei mai vechi și mai trainice relații dintre intelectuali și putere: rolul primilor de a livra sensuri ale identității naționale ce pot fi conținute de un regim politic, servind, astfel, legitimării sale. În raport cu capitolul precedent, observăm că discursul identitar național este în directă continuitate cu marile proiecte de definire a națiunii.

În continuarea observațiilor lui Katherine Verdery, vedem că proiectul națiunii în regimul Ceaușescu are multipli autori printre care și scenele intelectuale. Cadrele instituționale de control vor servi impunerii poziției aparatului de putere însă nu vor fi de natură represivă. Coerciția se va desfășura la nivelul controlului resurselor și a sistemului de recunoaștere în sfera publică. Astfel, controlul exercitat de regim este simbolic-ideologic iar câmpul ideologic al națiunii a fost un limbaj comun unei mari părți dintre intelectuali, constituindu-se ca un câmp de negociere a pozițiilor, ierarhiilor, statusului. Negocierile s-au dus în termenii reprezentării culturale: cine este mai potrivit pentru a reprezenta națiune?

Acestea constituie și premisele **capitolului IV**, unde întreprindem o mai concentrată analiză a diferențelor și tensiunilor dintre scenele de artă contemporană și felul prin care ele se raportează la turnura naționalistă. Urmărim poziționările specifice ale taberelor artistice și structura discursurilor lor relativ la ideea de națiune și funcția de reprezentare națională a artei. Tot în acest capitol vom elabora mai pe larg unul din aspectele centrale ale întregii cercetări: care este rolul reprezentării Europei și Occidentului în configurarea discursului identității naționale. Articulându-se în două tabere adverse, aflate pe poziții aparent antagonice, scenele de artă se întâlnesc de fapt în necesitatea definirii identității românești în contextul geo-politic al Războiului Rece. Ambele tabere consideră raportarea la Europa ca fiind o prioritate în articularea producției artistice. Astfel, în raport cu intens dezbătuta temă a rezistenței prin cultură, observăm că mai degrabă rezistența este în fața unei anumite narațiuni a specificității românești, cea parțial produsă și susținută de Partidul-Stat. Aici vedem că marile scenarii identitare ale genealogiilor intelectuale sunt activate: universul arhaic și țărănul sunt considerate câmpuri de unde o autentică definire a națiunii se poate efectua; depășirea excluderii din Marea Istorie constituie o miză pentru ambele tabere, cea afiliată regimului considerând viziunea ceaușistă ca o extraordinară șansă în timp ce tabăra europeanistă considerând-o garantul continuității acestei excluderi; tot această tabără atribuie formele fără fond regimului, ce

doar înscenează patriotismul fără a-l trăi cu adevărat. În același capitol IV, am cartografiat mai îndeaproape relația cu ideea de Europa în raport cu producția artistică reliefând trei idei principale: raportarea la canon, accesul la universalitate și autonomia artei. Cea din urmă este înțeleasă în raport cu regimul politic: o detașare față de imperativele regimului manifestat prin europenism.

Capitolul V cuprinde o privire și mai restrânsă asupra subiectului studiat, de data aceasta concentrându-ne pe direcția neo-tradiționalistă în artă. Având cea mai complexă relație atât cu genealogii ale discursului național cât și cu structurile de putere, această direcție va da evenimente centrale înțelegerii versiunii alternative puterii a identității românești. Parcurgând câteva trăsături specifice discursului acestei direcții, ajungem la analiza mai îndeaproape a patru expoziții-cheie ce îl fondează: *Studiu 1* și *Studiu 2*, *Vatra* și *Locul, faptă și metaforă*. Vedem că aplecarea spre natură și spiritualitate ortodoxă conduc reprezentanții acestei direcții către formularea unui caracter anti-modernist întregii abordări. În acest sens, cele două devin axele principale pentru formularea a ceea ce consideră ei a fi adevărata natură a specificului național. În cadrul suporturilor textuale ale acestor expoziții găsim și o dezvoltare deosebit de importantă a acestei direcții: hibridizarea unor elemente ale discursului europeanist cu cel tradiționalist, ducând la ceea ce am numit un discurs terț. Caracterizat prin necesitatea urgentă a ralierei la Europa Occidentală, discursul terț afirmă valorile tradiționaliste ca fiind cele ce pot garanta acest deziderat.

În **capitolul suplimentar** – denumit *Excurs* – explorez dimensiunea biografic-artistică a poziționării mele ca autoare. Propunerea este o completare atipică a cercetării științifice având menirea de a schița contextul specific al parcursului meu dublu de artistă și cercetătoare, evidențiind motivația profundă și constantă pe care am avut-o pentru marile teme ale acestei lucrări. Realizat la indicația profesoarei coordonatoare, Ruxandra Demetrescu, *Excursul* este o incursiune cu privire și la felul prin care o practică artistică poate completa căutările cercetării teoretice. Practica artistică mi-a servit ca instrument pentru tatonarea teritoriilor incerte ale acestui vast subiect, proiectele dezvoltate în acest câmp profesional contribuind considerabil la evoluția cercetării.

Verdery își încheie volumul întrebându-se cum va răspunde această întreagă scenă culturală provocărilor date de o prefigurată intrare în Europa. Noi am pornit de la observația că relația cu Europa este deosebit de importantă pentru intelectualii contextului românesc și de la întrebarea cum influențează aceasta relația artei cu puterea și mizele sociale ale producției de artă. Am văzut că intensă preocupare pentru intrarea în universalitate – recunoașterea culturii românești în canonul modernității occidentale – este nu doar o simplă componentă a scenelor culturale ci este o dinamică centrală ce structurează discursurile identitare. Cele două mari genealogii intelectuale, cea modernistă (lovinesciană) și cea critic-tradiționalistă (junimistă), aflate istoric pe poziții antagonice, se întâlnesc în discursul hibrid al neo-tradiționalismului în artă.

Aici vedem că, date fiind imperativele colonialității, căutarea unei soluții viabile pentru recunoașterea culturală în Occident constituie prioritatea acestui nou discurs hibrid. Acesta este și răspunsul la întrebarea lui Verdery. Elitele intelectuale ce vor stabili direcțiile culturale ale instituțiilor de stat de după 1989 vor fi profund marcate de acest discurs permanentizând urgența sub care trăiau neo-tradiționaliștii perioadei Ceaușescu: urgența demonstrării europenității societății românești. Livrarea continuă de dovezi ale civilizării și europenității constituie, credem, sensul hegemonic al politicilor culturale – și nu doar culturale – actuale. Considerăm că această cercetare oferă răspunsuri cu privire la proveniența acestui sens hegemonic și cu privire la posibilitățile depășirii sale.

Cuvinte – cheie

naționalism, națiune, regimul Ceaușescu, arte vizuale, artă alternativă, neo-tradiționalism, europenism, Europa de Est, colonialitate

Cuprins

Introducere.....	6
CAPITOLUL I. IDEE NAȚIONALĂ ȘI NAȚIONALISM.....	19
1. 1. Cadru teoretic general.....	19
1.1.1. Condițiile de apariție.....	21
1.1.2. Scopul naționalismului.....	24
1.1.3. Agenți ai implementării: cine și în ce fel?.....	27
1.1.4. Cum se explică mobilizarea?.....	28
1. 2. Dezbateră naționalismului bun și celui rău.....	30
1.2.1. Abordarea dihotomică: Plamennatz și Kohn.....	30
1.2.2. Străinul	32
1.2.3. Critica aborării dihotomice.....	34
1. 3. Națiune și rolul femeii.....	35
1.3.1. Femeile în proiectul național.....	36
1.3.2. Abordarea post-colonială.....	37
1.3.3. Cunoașterea situată.....	39
1. 4. Promisiunea incluziunii în modernitate.....	41
1.4.1. Dezvoltare și modernizare.....	41
1.4.2. Imposibilitatea naționalismului ca discurs autonom.....	42
1.4.3. Universalismul naționalismului.....	46
1. 5. Naționalismul ca discurs. Naționalismul în context cultural.....	48

1.5.1. Limitările abordărilor canonice.....	48
1.5.2. Discurs al unor grupuri în competiție.....	49
1.5.3 Interpretarea culturală.....	52

CAPITOLUL II.

O NAȚIUNE PENTRU EUROPA. CONSTRUIREA IDENTITĂȚII NAȚIONALE ROMÂNEȘTI CA DISCURS INTELECTUAL ÎN CONTEXTUL MODERNIZĂRII

2. 1. Cadrul teoretic.....	55
2.1.1. Cum vorbim despre modernizare?.....	55
2.1.2. Modernitate și colonialitate în Europa de Est.....	59
2.1.3. Proiectul național: arena reacțiilor în fața imperativelor modernizării.....	63
2.2. Fundamentul proiectului național românesc: un demers intelectual.....	65
2.2.1. Parada tiparului.	66
2.2.2. Rolul intelectualului.....	71
2.2.3. Revoluție și transformare: către luminile din Vest.....	73
2.3. Scenariile proiectului național.....	75
2.3.1. Forma fără fond și căutarea specificului național.....	76
2.3.2. Țăranul – ontologie etnică.....	82
2.3.3. Confruntarea cu istoria: dizolvare, accesare, boicot.....	86
Concluzii.....	90

CAPITOLUL III.

REGIMUL CEAUȘESCU

3.1. Naționalismul regimului Ceaușescu.....	92
3.1.1. Exegeza în privința caracterului naționalist al regimului	92
3.1.2. Ce fel de naționalism pentru omul nou?	97
3.1.3. Înscenarea națiunii: Cântarea României.....	106
3.2. Rolul artei și culturii în configurarea națiunii.....	109
3.2.1. Miza redefinirii relației cu Occidentul.....	110
3.2.2. Politici culturale și cadrul instituțional de control.....	112
3.2.3. Ce fel de artă pentru omul nou?.....	116

CAPITOLUL IV.

SCENA INTELECTUALĂ ȘI PROIECTUL NAȚIONAL

4.1. Considerații generale.....	120
4.1.1. Istoriografia post-89 despre arta din timpul regimului Ceaușescu.....	120
4.1.2. Narațiunile grupurilor de intelectuali.....	125
4.1.3. Relația cu puterea: naționalizarea ca un co-proiect și ambiguitatea poziționărilor	129

4.2. Apartenență și diferență: rescrierea scenariilor identitare	132
4.2.1. Țăranul și universul arhaic: între metafizică și manipulare.....	132
4.2.2. Înscenarea istoriei.....	135
4.2.3. „Periferia peste tot și centrul nicăieri” sau din nou, despre formele fără fond.....	138
4.3. „Noi (nu) suntem Europa.”	142
4.3.1. Canon.....	142
4.3.2. Universalitate.....	147
4.3.3. Autonomia artei	150
CAPITOLUL V.	
FOCUS: SERIA DE EXPOZIȚII STUDIU 1, STUDIU 2, LOC, VATRA	
5. 1. Context și actanți principali	155
5.1.1. Direcția neo-tradiționalistă.....	155
5.1.2. Natură, așteptare și spiritualitate.....	160
5.1.3. Anti-modernism și raportarea la dihotomia centru/periferie.....	165
5. 2. De la tema naturii la ideea de specific național: <i>Studiu 1</i> și <i>Studiu 2</i>	169
5.2.1. <i>Studiu 1</i>	169
5.2.2. <i>Studiu 2</i>	170
5. 3. Autenticul românesc, la intersecția spațiului sacru cu universul rural. Expozițiile <i>Locul – faptă și metaforă și Vatra</i>	173
5.3.1. <i>Locul – faptă și metaforă</i>	173
5.3.2. <i>Vatra</i>	179
5.3.3. Discursul terț.....	180
EXCURS.....	188
CONCLUZII.....	194
BIBLIOGRAFIE.....	209

Bibliografie selectivă

Volume

- ANDERSON, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, ed. Londra and New York: Verso, 1991.
- ANTOHI, Sorin. *Civitas Imaginalis: istorie și utopie în cultura românească*, Iași, Polirom, 1999.
- BALAKRISHNAN, Gopal. (ed.), *Mapping the Nation*, Londra: Verso, 1996.
- BARBU, Daniel. *Destinul colectiv, servitutea involuntară, nefericirea totalitară: trei mituri ale comunismului românesc*” în Boia L. (coord.), *Miturile...*, pp. 175-198.
- BHABHA Homi K. *Nation and Narration*, Routledge, 1990.

- BLAGA, Lucian. *Spațiul mioritic*, editura „Fundațiilor Regale”, București, 1936.
- BLAGA, Lucian. „Elogiu satului românesc”, în *Izvoade – eseuri, conferințe, articole*, Editura Minerva, București, 1972.
- BOIA, Lucian. (coord.), *Miturile comunismului*, Nemira, 1998.
- CÂRNECI, Magda. *Artele plastice în România, 1945-1989*, București, Meridiane, 2000, reeditată în 2013 la editura Polirom sub titlul: *Artele plastice în România, 1945-1989. Cu o addenda 1990-2010*.
- CHATTERJEE, Partha. *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse?*, Londra: Zed Books, 1986.
- CHIROT, Daniel. *Social Change in a Peripheral Society: The Creation of a Balkan Colony*, Academic Press New York, 1976.
- CINPOEȘ, Radu. *Nationalism and Identity in Romania*, Tauris Academic Studies, Londra, 2010.
- DELETANT, Dennis. *Ceaușescu și Securitatea. Constrângere și dizidență în România anilor 1965-1989*, Humanitas, 1998, București (1995).
- DEMETRESCU, Ruxandra. „Modernitate, tradiție, avangardă. Repere în literatura artistică românească 1908-1946”, în Carmen Popescu (coord.), *(Dis)continuități. Fragmente de modernitate românească în prima jumătate a secolului al XX-lea*, Editura Simetria, București, 2010.
- DRACE-FRANCIS, Alex. *The Making of Modern Romanian Culture. Literacy and the Development of National Identity*, Tauris Academic Studies, Londra, New York, 2006.
- FLOREA, Vasile. *Arta românească modernă și contemporană*, vol. I-II, editura Meridiane, 1982.
- GELLNER, Ernest *Thought and Change*, University of Chicago Press, Chicago, 1964.
- GUȚĂ, Adrian. *Generația 80 în artele vizuale*, Paralela 45, București, 2008.
- JANOS, Andrew C., „Modernization and Decay in Historical Perspective: the Case of Romania” în Kenneth Jowitt (ed.), *Social Change in Romania, 1860-1940. A Debate on Development*, Berkeley, 1978.
- JOWITT, Keneth. *Revolutionary Breakthroughs and national development: The case of Romania, 1944-1965*, Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 1971.
- KARNOUHU, Claude. *Inventarea poporului-națiune. Cronici din România și Europa Orientală 1973-2007*, traducere de Teodora Dumitru, Idea Design & Print, Cluj, 2011.
- LAVASTINE-LAIGNEL, Alexandrine. *Filosofie și naționalism: paradoxul Noica*, Humanitas, 1998.
- LIICEANU, Gabriel. *Jurnalul de la Păltiniș*, Humanitas.
- LOVINESCU, Monica. *Seismogram. Unde scurte II*, Humanitas, București, 1993.
- MANEA, Norman. *Despre clovni: dictatorul și artistul*, Biblioteca Apostrof, Cluj, 1997.

- MIGNOLO, Walter D., *Local Histories/Global Designs: Coloniality, Subaltern Knowledges, and Border Thinking*, Princeton University Press, Princeton, 2000.
- NEUMANN, Victor. *Ideologie și Fantasmagorie*, editura Polirom, 2001.
- NOICA, Constantin. *Devenirea întru ființă*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981.
- NOICA, Constantin. *Modelul cultural european*, Humanitas, 1993. Prima ediție apare în limba germană: *De dignitate Europae*, editura Kriterion, 1988, traducere de Georg Scherg.
- ÖZKIRIMLI, Umut. *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*, ediția a 2-a, Palgrave Macmillan, 2010 (2000).
- PINTILIE, Ileana. *Accionismul în România în timpul comunismului*. Editura Idea Design & Print, Cluj, 2000.
- PLAMENANTZ, John. „Two types of nationalism” în Eugene Kamenka (ed.), *Nationalism: the nature and evolution of an idea*, Edward Arnold, Londra, 1976, pp. 23-36.
- PLEȘU, Andrei. *Jurnalul de la Tescani (cu mai multe desene din caietele lui Horia Bernea)*, Humanitas, 1996.
- RIZESCU, Victor. *Tranziții discursive*, Corint, 2012.
- SHAFIR, Michael. *Romania. Politics, Economics and Society*, Frances Pinter, Londra, 1985.
- TISMĂNEANU, Vladimir. *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, București, Humanitas, 2014. Ediția originală, *Stalinism for All Seasons. A Political History of Romanian Communism* a fost publicată la University of California Press în 2003.
- TITU, Alexandra. *Experimentul în arta românească după 1960*, Meridiane, București, 2003.
- VASILE, Cristian. *Viața intelectuală și artistică în primul deceniu al regimului Ceaușescu. 1965–1974*, Humanitas, 2014.
- VERDERY, Katherine. *Compromis și rezistență*, Humanitas, București, 1994 Ediția originală a apărut sub titlul *National Ideology Under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*, la University of California Press, Los Angeles, 1991.
- VERDERY, Katherine. *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1996 și ediția în română, *Socialismul. ce a fost și ce urmează*, Editura Institutului European, Iași, 2003.
- WOLFF, Larry. *Inventing Eastren Europe: the Map of Civilisation on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, 1994, tradusă în 2000 de Bianca Rizzoli ca *Inventarea Europei de Est: harta civilizației în epoca luminilor*, Humanitas, 2000.
- YUVAL-DAVIS, Nira. *Gender and Nation*, Sage, 1997.

Articole (presă) și jurnale academice

- ANTOHI, Sorin. „Romania and the Balkans. From geocultural bovarism to ethnic ontology”. Tr@nsit online, Nr. 21/2002, accesat la <http://www.iwm.at/read-listen-watch/transit->

online/romania-and-the-balkans/

CEAUȘESCU, Nicolae. „Expunere la Consfătuirea de lucru al Activului de Partid din domeniul ideologiei și al activității politice și cultural-educative”, *Scânteia*, 13 iulie 1971.

CEAUȘESCU, Nicolae. „Propuneri de măsuri pentru îmbunătățirea activității politico-ideologice, de educare marxist-leninistă a membrilor de partid, a tuturor oamenilor muncii”, *Scânteia*, 6 iulie 1971.

GHERASIM, Marin. „Un motiv al ordinii, legii și ideii”, *Arta*, 10, 1983.

HĂULICĂ, Dan. „Dialectica universalității”, *Secolul 20*, 1-3/1971.

JANOS, Andrew C., „The Politics of Backwardness in Continental Europe 1780-1945” în *World Politics* 41:2 1989, pp. 325-358.

MIGNOLO, Walter și Madina Tlostanova, „Global Coloniality and the Decolonial Option”, în *Kult 6, Epistemologies of Transformation: The Latin American Decolonial Option and its Ramifications*, Roskilde University.toamna, pp.130-147, 2009. p.133

PAPU, Edgar. „Protocronismul românesc”. *Secolul 20*, 1974, nr. 5-6, pp. 8-11.

PAPU, Edgar. „Avem ce dăru”, *Secolul 20*, nr. 1-3, 1971, p. 56-58, p. 58.

PLEȘU, Andrei. „Originalitatea artei românești”, *Contemporanul*, 1 februarie 1974.

PLEȘU, Andrei. „Rigorile ideii naționale și legitimitatea universalului”, *Secolul 20*, nr. 1-2/240-242, 1981, pp. 189-196.

QUIJANO, Anibal, Michael Ennis. „Coloniality of Power, Eurocentrism, and Latin America” *Nepantla: Views from South*, Vol. 1, nr. 3, 2000, pp. 533-580;

VASILIU, Anca. „Despre pământ”, *Arta*, nr. 4/1987, p. 9.

VASILIU, Anca. „Postbizantinismul românesc și modelările sale”, *Arta*, nr. 2/1986, p. 34.

Surse digitale

MARTIN, Mircea, „Cultura română între comunism și naționalism”, 22, 8 numere, 2002: I (23 septembrie), II (31 octombrie), III (11 noiembrie), IV (ianuarie), 2003: V (17 februarie), VI (10 martie), VII (16 iunie), VIII (23 iunie). Accesat u: 20.08.2015

GUȚĂ, Adrian. „Arta (cultura) alternativă” (2), *Observator Cultural*, 254-255, ianuarie, 2005, accesat pe 20 august 2012: [http://www.observatorcultural.ro/ARTE-VIZUALE.-Arta-\(cultura\)-alternativa-\(2\)*articleID_12523-articles_details.html](http://www.observatorcultural.ro/ARTE-VIZUALE.-Arta-(cultura)-alternativa-(2)*articleID_12523-articles_details.html).

Cataloage

-, *Partid, Popor - o singură voință*, catalogul expoziției, 1986

-, *Catalogul expoziției Epopeea independenței*, Meridiane, 1977,

-, *Prolog*, catalogul expoziției, publicat de fundația Anastasia în colaborare cu MNAR, Muzeul Colecțiilor, 1992.

-, *Studiu 1*, catalog, Comitetul de Cultură și Educație Socialistă al județului Timiș, U.A.P. Din R.S.

România.

- , *Studiul 2*, catalog, Comitetul de Cultură și Educație Socialistă al județului Timiș, U.A.P. Din R.S. România, Asociația Internațională a Criticilor de Artă (A.I.C.A.).
- , *Locul – faptă și metaforă*, catalogul expoziției, Muzeul Satului și de Artă Populară, Uniunea Artiștilor Plastici, Atelier 35, mai-iunie 1983.
- , *Vatra. Locul – faptă și metaforă*, catalogul expoziției, mai-iunie 1984, Muzeul Satului și de Artă Populară, Uniunea Artiștilor Plastici din R. S. România.